

Gestaltningen och etablerandet av Förintelseminnet i Sverige

Förintelsemonument i Sverige 1990–2009

TANJA SCHULT

ABSTRACT • I föregående artikel (publicerad i *Nordisk judaistik* 27(2)) visades hur minnet av Förintelsen gavs tidigt uttryck för i form av minnesstenar och monument, även i Sverige. Men trots dessa verk fanns det fortfarande ett behov inom den judiska minoriteten efter fler minnesmonument och en växande önskan att också majoritetsbefolkningen skulle minnas Förintelsen. Om detta kan ni läsa här, i del 2. Sammantaget speglar de olika monumenten ett skiftande, men ihållande behov hos i Sverige bosatta överlevande och deras barn som kommit hit i slutet av eller efter kriget och blivit en del av det svenska samhället, om än inte alltid av en judisk församling. De ville ha en plats att sörja och de ville också att deras lidande skulle erkännas som ett identitetsskapande element inom den grupp de var en del av och i det samhälle de levde i. De olika Förintelsemonumenten illustrerar hur minoritets- och majoritetssamhällets minne långsamt närmar sig varandra. Inte minst på grund av de överlevandes engagemang har Förintelsen varit en konstant referenspunkt i det judiska minoritetssamhället. Så småningom har folkmordet också i majoritetssamhället blivit en viktig referenspunkt, som så sent som på 1990-talet, inte minst av institutioner som Forum för levande historia, tagits som utgångspunkt för att värna om demokrati och förmedla vikten av mänskliga rättigheter.

Del 2. Inledning

I föregående artikel (Schult 2016b) visade jag hur minnet av Förintelsen tog sig uttryck omedelbart under efterkrigstiden i form av minnesstenar och monument. Jag följde sedan utvecklingen under åren 1949 till 1998. Verkens formgivning och tillkomsthistorien stod i fokus. Artikeln gav en mer nyanserad bild av framväxten och manifesterandet av Förintelseminnet i Sverige än den gängse.

Denna artikel bygger på och refererar till del 1 som slutar med en presentation av monumentet *Glöm oss inte*, rest 1998 intill Stockholms Stora Synagoga. Del 2 börjar med en analys av verkets långa, komplicerade tillkomsthistoria. Denna analys tillåter mer allmänna slutsatser om hur de smärtsamma minnena av Förintelsen omförhandlades inom den judiska minoriteten i Sverige. Medan uppförande av Förintelsemonument fram till sent 1990-talet

enbart var resultatet av den svenska minoritetens engagemang sker en förändring under mitten av 1990-talet: minoritets- och majoritetssamhället närmar sig varandra; Förintelsen blir allmänt erkänd som en viktig referenspunkt i historien, av relevans för alla människor i Sverige. Detta leder i sin tur först till stöd till monumentuppförande och deltagande i monumentinvigningar av representanter utanför den judiska minoriteten och efter millennieskiftet även till att Förintelsemonument uppförs på offentlig mark och på initiativ av officiella myndigheter. Genom de monument som restes i Stockholm och Göteborg mellan 1998 och 2009 presenteras i det följande den konfliktfyllda vägen till att minnet av Förintelsen blev en viktig beståndsdel av svensk-judisk identitet och hur Förintelseminnet så småningom integreras i majoritetsbefolkningens kollektiva minne.

Sivert Lindblom och Gabriel Herdevall, *Glöm oss inte*, Stockholm, 1998 © Tanja Schult.

Analysen av verken och deras tillkomsthistoria styrs av följande frågeställningar: När och hur gavs minnet av Förintelsen gestalt i form av minnesmärken? Vilka var de behov som därmed kom till uttryck? Vilken roll spelade dessa verk i sin tur för att minnet av Förintelsen blev identitetsbildande för den judiska minoriteten och hur påverkades majoritetsbefolkningen av denna utveckling? Vilka andra faktorer spelade roll för att minnet av Förintelsen under sent 1990-tal utvecklades till att bli en viktig referenspunkt i Sverige?

Föreliggande studie utgjorde en del av forskningsprojektet *I skuggan av Förintelsen* som pågick mellan 2009–2012 och finansierades av Riksbankens Jubileumsfond. Resultatet gör inte anspråk på att vara heltäckande även om intentionen var att samla uppgifter om de flesta och mest betydande Förintelsemonument som

tillkommit i Sverige sedan 1945. Denna första fältstudie presenterar en omfattande och hittills förbisedd korpus som förtjänar att belysas närmare ur olika perspektiv i framtida undersökningar. Som konsthistoriker fokuserar jag på verken och dess tillkomsthistoria som uttryck för hur det kollektiva minnet blir till genom omförhandlingar beroende av tid och rum. Genren minnesmärke med sitt anspråk på synlighet i det offentliga rummet förstås inte enbart som speglingar av föregående omförhandlingar av historien. Med sin valda offentliga placering och anspråk på att vara permanenta markerar dessa verk – eller upphovspersonerna bakom – synsättet att de historiska skeenden och minnen de refererar till påverkar människorna både nu och i generationerna framåt.¹

Glöm oss inte: argument för och emot ett Förintelsemonument och dess möjliga placering

I Stockholms Judiska församlings historia har knappast någonting annat blivit så omdiskuterat som idén till ett minnesmärke över Förintelsens offer.² Under de fyra år som det skulle ta innan

- 1 Hur Förintelseminnet kan ses som avtryck och motor för etablerande av Förintelseminnet belysas av Heidemarie Uhls excellenta studie om Österrike (2016). För en utförlig diskussion av genren se Schult 2009/2012. Ett viktigt standardverk förblir Young 1993.
- 2 Se de olika debattartiklarna, särskilt Meisel 1996. Konflikter fanns också i andra monumentprojekt, för Malmö se Sjögren 2001: 141–143. Jag vill tacka Svante Hansson för att ha överlämnat en omfattande materialsamling med dokument han fått av Judiska församlingen i Stockholm om monumentet *Glöm oss inte*, bland annat korrespondens och protokoll men också skisser, tidningsartiklar m.m. Sammanlagd ger de en bra översikt över minnesmärkens framväxt och konflikter inom den judiska minoriteten i Stockholm. Materialet finns i författarens ägo.

monumentet färdigställdes 1998 uppstod många konflikter inte bara mellan Föreningen Förintelsens Överlevande i Sverige (FFÖ) och Judiska församlingen, utan också inom olika grupperingar inom FFÖ och inom församlingen samt även bland judar som varken tillhörde FFÖ eller församlingen. Orsakerna till konflikterna var långtgående (ibland personliga) motsättningar och maktkamper. Att sammanfatta alla turer kring de olika monumentförslagen och alla aspekter av konflikterna skulle kräva mer än en artikel.³ Dessa konflikter – huruvida verket överhuvudtaget behövdes, var det i så fall skulle

3 I det följande utelämnas verk som inte realiserades, såsom Tadeuz Klimczaks första förslag som han utvecklade tillsammans med Romuald Wroblewski i juni 1994. Den har många likheter med det senare realiserade förslaget av Gabriel Herdevall och Sivert Lindblom. Som det framgick av ett möte med Harry Pommert och Herdevall i januari 2017, hade Herdevall och Lindblom följt anvisningarna de fått i samband med den inbjudna tävlingen, formulerat av FFÖ och församlingen. Dessa baserades visserligen på tidigare idéer men krävde ett omfattande arbete för att kunna realiserats. Förutom Klimczaks förslag utelämnar jag ett tidigare monumentförslag av Lindblom med en svävande Davidsstjärna i mitten av sex stenväggar med plats för namn; den valdes bort eftersom den skulle stå framför synagogans gavel och skymma fasaden allt för mycket; vidare ett ytterligare (mycket diskuterat) förslag av Willy Gordon. Jag diskuterar inte heller de olika alternativa placeringarna som diskuterades livligt eller den tilltänkta flytten av ett monument till Raoul Wallenbergs torg. Det måste dock konstateras att många hade hoppats på att ett Förintelsemonument skulle finnas på denna offentliga plats, tillgänglig för alla och därmed vänd framförallt också till icke-judar. Hos en del var frustrationen stor när detta mål inte uppnåddes. Besvikelsen över detta är ytterligare en förklaring till varför många senare var så kritiska mot Kirsten Ortveds Wallenbergmonument (för det sistnämnda se Schult 2009/2012: 255).

placeras, hur och av vem det skulle utformas, vem som skulle bekosta det och i fortsättningen ansvara för dess underhåll, och vem som skulle ha beslutsansvar m.m. – återspeglar vad olika grupperingar och individer ansåg som avgörande för den svensk-judiska identiteten. I följande sammanfattas bara de viktigaste aspekterna baserade på det material jag har haft tillgång till.

En ur dagens perspektiv kanske förvånande konfliktpunkt var den grundläggande frågan om huruvida Förintelsen överhuvudtaget skulle få en bärande roll i svensk-judiskt identitetsskapande. Vissa ansåg att detta skulle ske på bekostnad av mycket annat av 4000 år av judendom, judisk historia och kultur, som man ansåg hellre borde ligga till grund för den judiska identiteten. Argumenten må ha haft ett visst berättigade då, men idag när Förintelsen är en självklar referenspunkt i historien, förefaller de förlegade. Kortfattat kan sägas att man missbedömde relevansen som Förintelsen med tiden skulle få.⁴ Redan när konflikterna pågick hade Förintelsen blivit ett av de viktigaste elementen i judiskt identitetsskapande världen över och hade även fått en plats i många västländer.⁵ Insikten om Förintelsens betydelse tycktes dock mer utpräglad utomlands än bland representanter från Stockholms Judiska församling. Enligt Romuald Wroblewski, en av monumentets initiativtagare (se del 1), var det enbart på grund av påtryckningar från rabbiner i Amerika, Kanada och Israel och från organisationer som Yad Vashem, United States Holocaust Memorial Museum (USSHM) och Simon Wiesenthal Center i Los

4 På ett möte i församlingen (Minnesanteckningar 10.6.1994, Svante Hanssons material) argumenterade Eva Fried mot monumentet eftersom hon ansåg att "Sveriges judar ej har direkt blivit involverade i Förintelsen" och därför hade de svårt att se monumentets koppling till synagogan i Stockholm. Se också dåvarande överrabbin Morton H. Narrowes insändare (1996).

5 Se t.ex. Levy och Sznajder 2001.

Angeles som Stockholms församling ändrade inställning till monumentprojektet.⁶

Församlingsmedlemmarna bortsåg också delvis från att det även utanför församlingen fanns en utpräglad insikt om Förintelsens betydelse. En del icke-judar uttryckte sin förvåning över att diskussionen fördes som om det vore en intern-judisk angelägenhet. De ansåg att Förintelsen självfallet angick också den icke-judiska majoritetsbefolkningen och förvånades över att diskussionerna fördes inom en ganska sluten krets.⁷

En annan central konfliktpunkt var verkets placering. Vissa ansåg att ett Förintelsemonument skulle stå på ”judisk mark” – det vill säga på privatägd och skyddad mark – med tanke på eventuell vandalisering. Det fanns en befogad oro för att släktingar till Förintelsens offer skulle behöva se ett monument med namn på sina mördade anhöriga vandaliseras. Trots att Stockholm stad hade erbjudit ett flertal olika offentliga platser för monumentuppförandet, delade en del av stadens representanter dessa farhågor och föredrog en placering bredvid synagogan i stället för på en offentlig mark. Monumentet ansågs kräva en avskild och säker plats för eftertanke. Andra däremot, däribland

6 Det var Wroblewski som kontaktade dessa personer och organisationer utomlands eftersom han befarade att monumentbygget utan påtryckningar från utlandet inte skulle kunna förverkligas. Enligt telefonsamtal med Wroblewski 19.9.2010 och e-postmeddelande 22.9.2010.

7 Se t.ex. Göran Holmbergs insändare till *Dagens Nyheter* som han även skickade för kännedom till Stockholms Konstråd (19.2.1996, Svante Hanssons material), där han ifrågasätter varför monumentet blivit en intern judisk angelägenhet. Holmberg är journalist och har under flera år verkat som konstpedagog samt ansvarat för konstprojekt i Stockholm. Liknande argument framfördes av konstnären Sivert Lindblom (som *de facto* sedan blev en av de som formgav *Glöm oss inte*), se Rung 1995.

församlingens representanter, ansåg verkets placering intill synagogan vara olämplig och till och med oförenlig med den judiska läran eftersom de ansåg att ”namn på de döda hör begravningsplatserna till” (Narrowe 1996, se även Freudenthal 1996). Många tyckte dock att närheten till synagogan var optimal just eftersom den erbjöd avskildhet och säkerhet, samtidigt som monumentet där skulle vara centralt beläget och därmed, åtminstone under vissa tider, tillgängligt för allmänheten. Åter andra ville helst se att monumentet uppfördes på en offentlig plats, där icke-judar skulle se det, eftersom Förintelsen för de flesta judar ändå var mycket närvarande och inte behövde denna ständiga påminnelse. Deras främsta argument var att det var just icke-judar som behövde lära sig mer om folkordet (se Tarschys 1996; Freudenthal 1996; Neuman 1996). En del uttryckte sin oro och rädsla när de såg att de helt enkelt inte orkade konfrontera de svåra minnena från andra världskriget varje gång de besökte synagogan eller biblioteket, som ligger på synagogans källarplan.

Konflikterna var mycket känsloladdade. De överlevandes öden och minnen krävde sin egen rätt. Efter att länge ha förbisetts, hade Förintelseöverlevande från slutet av 1980-talet fått anseende och status.⁸ Deras röster hade auktoritet – men denna auktoritet underlättade inte debatten då många, med hänsyn till överlevandes levnadsöde inte vågade uttrycka sin kritik. Debatten förblev intern och begränsad. När man studerar det tillgängliga materialet i form av protokoll och tidningsklipp är det slående att kunskapen om andra monument, förefaller ha varit väldigt begränsad. Få verkar ha känt till de monument som fanns i andra församlingar; eller ens i Stockholm. På församlingens egen gård fanns till exempel redan ett monument som skapades till minne av Förintelsen favor: Willy Gordons *Flykten med Torahn*.

8 För denna utveckling se Schult 2017.

Flykten med Torahn: Sveriges tidigaste Förintelsemonument

Flykten med Torahn (stavningen följer inskriptionen) var Willy Gordons första förslag till monumentprojektet i Malmö under efterkrigstiden. Det godkändes dock inte eftersom det var figurativt, vilket på en judisk begravningsplats ansågs olämpligt på grund av det i religiösa sammanhang förhärskande bildförbudet (som avser mänskliga gestalter). Istället restes, som framgår i del 1, *Till krigets offer* 1949 på Malmös judiska begravningsplats.

Majoritetssamhällets representanter var dock intresserade av verket. Den första versionen av *Flykten* göts 1946 och köptes redan 1947 av Karlstads museum (idag Värmlands museum), där det är registrerat under titeln *Gammal jude flyr med thorahn*.⁹ 1980 placerades ytterligare en kopia utanför Dramaten, på Nybroplan, då skulpturen var utlånad till Stockholms kommun. Några år senare installerades verket på Stockholms Judiska församlings gård.¹⁰

9 För uppgifterna tackar jag Bo Jonzon, chef för konstenheten på Värmlands museum. E-postmeddelande från Jonzon till författaren 26.3.2010.

10 DN-fotografen Folke Hellberg tog bilder (Mona Gordons ägo; jag tackar Mona Gordon, Willy Gordons änka för att jag fick ta del av makens efterlämnade material, däribland tidningsklipp) som visar *Flykten* framför Dramaten. De är daterade till 6.2.1980. Verket hyrdes som tillfälligt lån av Stockholms stad. Det är oklart hur länge det stod på den platsen, men med all sannolikhet flyttades det därefter till synagogans gård. En bild av verket illustrerar en text i *Judisk krönika* 6(1) (1984), s. 10. Enligt inskriften på sockeln uppfördes monumentet 1986. Men enligt olika artiklar i *Judisk krönika* fanns verket på plats redan några år tidigare, dock utan sockel. Själva sockeln verkar ha tillkommit 1987, finansierad genom enskildas donationer och genom Judiska kvinnoklubben. Varför det står 1986 på sockeln förblir en gåta. Se *Judisk krönika* 55(2) (1987), s. 31. I nr 5 (1987)

Willy Gordon, *Flykten med Torahn*, Stockholm, 1946/1980-talet © Tanja Schultz.

Skulpturen saknade dock specifika hänvisningar till det nazistiska folkmordet och utan dem påminde den mer allmänt om judarnas förföljelser i mer än 2000 år. Den ende som gjorde kopplingen till Förintelsen – utan att veta att verket skapades just som reaktion på folkmordet – var konstnären Peter Freudenthal.¹¹ I ett inlägg till den monumentdebatt som fördes främst i *Judisk krönika* men till viss del också i *Dagens Nyheter*, vände sig Freudenthal mot placeringen

förekommer ett fotografi av *Flykten* som titelbild på omslaget, fortfarande utan sockel.

11 Freudenthal ansluter sig till rabbinen Märten Narrowes argument. Också när Erika Aronowitsch år 2002 skriver om *Flykten* anser hon att skulpturen sammanfattar de överlevandes öden. Hon skriver dock då utifrån avgjutningen som finns i en av Judiska sjukhemmets samlingshallar i Stockholm. Se Aronowitsch 2002: 49–51.

av ett Förintelsemonument intill synagogan. Han menade att *Flykten* redan gav uttryck för judarnas förföljelse och därmed behövdes det inget nytt monument.¹² Inlägget fick dock inga reaktioner. Willy Gordon själv trädde inte heller fram för att upplysa om ursprungstankarna med *Flykten*; möjligen för att han hade ett eget förslag till ett monument med många förespråkare som var avsett att uppföras i Kronobergsparken på Kungsholmen. Förslaget förverkligades dock inte.

Hur kan ett sådant förbiseende av ett verk som fanns inför allas ögon förklaras? En förklaring är det starka behovet, den längtan efter ett verk som i första hand utgår från de överlevandes erfarenheter, som diskuterades utförligt i del 1. *Flykten med Torahn* tillfredsställde inte det behovet, dels för att det var för ospecifikt vad gäller den historiska kontexten, dels för att det innehöll en religiös symbolik som knappast kan ha varit övertygande för dem som inte var religiösa (som exempelvis många av de polska judar som hade kommit till Sverige i slutet av 1960-talet).¹³ Även i det monument som till slut uppfördes – *Glöm oss inte* – kom det dock att finnas religiös symbolik genom menoran och genom dess placering intill synagogan.

Omförhandlingar av smärtsamma minnen: monumentet *Glöm oss inte* blir till

Genom monumentprojektet fick gamla motsättningar ny näring, inte minst mellan de judar som sedan generationer varit bosatta i Sverige, och dem som kommit senare (ofta från Östeuropa), av vilka många var överlevande.¹⁴

12 Se Freudenthal 1996.

13 Judiska konstnärer i andra länder har också skapat skulpturer som utgår från bibliska motiv för att hedra de överlevanden från Förintelsen, t.ex. Ernst Fuchs' *The Great Queen Esther* från 1966, se Kuttner 2007: 473.

14 Historikern Pontus Rudberg kunde visa i sin

Många medlemmar av FFÖ kände sig motarbetade av församlingen. De upplevde att församlingen fördröjde projektet eller rent av inte ville ha ett Förintelsemonument. Konflikterna berodde mycket på vilka tidigare erfarenheter man bar med sig. De etablerade judarna hade sällan egna erfarenheter från kriget och förföljelserna. Många svenskar judar saknade, inte olikt majoritetsbefolkningen, förståelse för vad de överlevande hade gått igenom.¹⁵ Under en lång tid upplevdes reaktionerna från dem som sedan några generationer tillbaka varit bosatta i Sverige som ytterst okänslig och sårande medan reaktionerna från dem som kom först under eller efter kriget som för känsliga och överdrivna. Som jag ser det var avsikten inte ond, men referensramarna, förståelsen för de traumatiska erfarenheterna, saknades. Femtio år hade gått men det grundförutsättningarna var ändå helt olika. Som många gånger förr upplevdes de redan etablerade judarna som oförstående och utan förmåga till empati inför de överlevandes erfarenheter och behov. De överlevande kände sig påmind om tidigare erfarenheter, när de direkt efter kriget eller under sent 1960-tal kommit till Sverige och inte känt sig särskilt välkomna. Med etablerandet av ett internationellt Förintelseminnet hade de dock blivit mer medvetna om att deras traumatiska erfarenheter skulle ha behövt och förtjänat ett annorlunda bemötande (se Schult 2013). En del av de överlevande var inte heller medlemmar i någon av de Judiska församlingarna, en aspekt som emellanåt spelade roll för församlingsrepresentanter som var

doktorsavhandling *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror 1933–1945* (2015) att konflikterna inom och mellan församlingarna samt mellan de etablerade svenska judarna och flyktingarna och överlevande överdrivits i tidigare forskning. Hans undersökningsperiod slutar dock 1945. Angående de senare tillkomna monument jag undersöker kan Rudbergs bild inte bekräftas.

15 För motsättningarna mellan etablerade och nya judar i Sverige, se Hansson 2004.

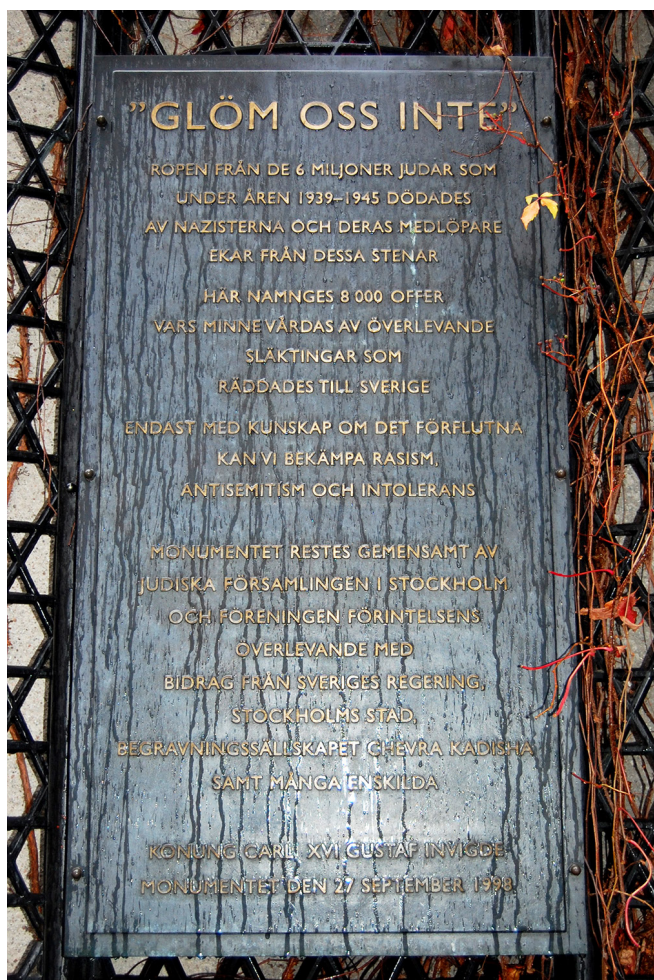
intresserade att ansluta dem till den officiella judiska gemenskapen. Istället för att ena de splittrade grupperingarna fick gamla konflikter ny näring genom det planerade monumentprojektet.¹⁶ För de flesta inblandade blev vägen till monumentets uppförande mycket plågsam på grund av de motsättningar den medförde och som stundom fick karaktären av personangrepp. De överlevande blev också påmind om förträngda minnen när de lämnade in uppgifter om sina mördade släktingar i syfte att dessa namn integrerades i namnmonumentet *Glöm oss inte*, vilket gjorde dem särskilt sårbara (Ringart 1999: 11).

Wroblewskis namninsamling fick dock också positiva effekter eftersom den bidrog till att en del ouppklarade livsöden kunde kartläggas. Namnlistorna skickades nämligen till Yad Vashem i Jerusalem och USHHM i Washington. Till följd av detta fick personer i andra länder veta att deras anhöriga hade dött och att vissa av dem fanns begravda i Sverige. Ovisshet om deras öden fick nu, mer än 50 år efter kriget ett slut, vilket var en viktig förutsättning för sorgearbetet. I några fall hittade de överlevande till och med försvunna släktingar som hade överlevt i andra länder och kunde återförenas.¹⁷

Insamlingen av namn måste ses mot bakgrund av tidigare flykt- och migrationsvågor. Wroblewski och andra (barn till) överlevande hade kommit från kontinenten till Sverige, men de bar minnen av de mördade med sig och ville skapa en plats där dessa minnen förevigades. Minnen skulle vårdas av de överlevande och deras barn som nu hade rotat sig i det nya hemlandet Sverige, där de hade blivit en integrerad del av

16 Hans Baruchs brev till Judiska församlingens dåvarande ordförande Jan Nisell är ett talande exempel för denna hållning (24.6.1996, Svante Hanssons material).

17 Harry Pommert berättar om liknande reaktioner (intervju 10.1.2017), också till följd av att några hade tagit del i publikationen *Glöm oss inte* (1999).

Sivert Lindblom och Gabriel Herdevall, *Glöm oss inte*, Stockholm, 1998 © Tanja Schult.

samhället – och även deras smärtsamma minnen skulle bli en del av det kollektiva minnet – eller åtminstone integrerade i minoritetens minne.¹⁸ Efter flera års arbete fick de vad de längtat efter: ett monument tillägnat minnet av deras anhöriga ”som ändå kom med oss till Sverige” (jmf del 1). Bronstavlan intill väggmonumentet uttrycker denna tanke, då det står att det namnger de offer ”vars minne vårdas av överlevande släktingar som räddades till Sverige”. Dessutom

18 Liknande behov fanns bland de polska judar som kom till Danmark, se Følners 2011: 237.

återspeglas tanken även i hur namnen är organiserade, nämligen efter uppgiftslämnarens efternamn. Detta sätt att organisera namnen gjorde Stockholms monument unikt bland alla då befintliga Förintelsemonument.

Inskriptionen är symptomatisk för monumentdebatternas motsättning där den visar en svaghet: den är exkluderande. Även bland de judar som redan före andra världskriget var bosatta i Sverige fanns de som hade förlorat släktingar eller vänner på kontinenten.¹⁹ Inledningsvis hade FFÖ försummat att inkludera dem; först i ett senare skede fick även de lämna in namn. Men inskriptionen håller fast vid det som en gång var motorn bakom projektet. Inskriptionen ansågs ha brister även i andra avseenden: den är oprecis vad gäller de angivna åren, då den endast avser krigsåren (1939–1945) och inte alla de tolv år då nazisterna hade makten och många judar miste sina liv. I den senare tillkomna informationsbroschyren, författad av FFÖ, har detta rättats till och åren innan krigsutbrottet inkluderats. Men det är inte lika lätt att ändra på själva monumentet – och så är inskriptionen ”vars minne vårdas av överlevande släktingar som räddades till Sverige” missvisande i relation till den bredare betydelse som monumentet kom att få.

Idag ser många *Glöm oss inte* som ett Förintelsemonument – och det är förstås inte fel. Men verket borde även ses som ett vittnesmål över dem som var med, drev och förverkligade idén om ett monument. Sättet på vilket namnen är organiserade lyfter fram de anhöriga som räddades till Sverige och etablerade sina liv i det nya hemlandet men som också ville ha en permanent minnesplats för sina på kontinenten mördade släktingar.

19 Det fanns också möjlighet att lämna namn på andra än släktingar, t.ex. nära vänner. Enligt telefonsamtal med Romuald Wroblewski 17.9.2010.

Men just denna aspekt, själva drivkraften bakom projektet, var i viss mån ett hinder för dess förverkligande eftersom den stod i vägen för en efterlängtdad försoning mellan de olika grupperingarna inom den judiska minoriteten. Inskriptionen tydliggör att verket fokuserade på de överlevandes släktingar som hade kommit till Sverige. I olika brev och informationsblad hade initiativtagare till monumentet underlåtit att adressera också de svenskfödda judarna. Visserligen spreds information om projektet också till dem via FFÖ:s olika kanaler, men i brevens ordval riktade man sig alltid till de överlevande som kommit till Sverige efter kriget.

Trots att monumentets inledande text inte tyder på det, har dock en del av de i Sverige födda judarna lämnat in namn till monumentet, både före och efter invigningen.²⁰ Listan över de i efterhand inlämnade namnen har faktiskt blivit så lång att inte alla namn har kunnat integreras i själva verket.²¹ Samtidigt får man inte glömma att inte alla judar lämnade in namn på sina anhöriga. En del hade dött innan de kunde lämna in namnen, andra valde, av olika anledningar, att inte vara med.²² Antalet namn på i

20 Enligt uppgifter från församlingen och FFÖs ordförande Jakob Ringart.

21 Man övervägde att sätta upp ytterligare granitplattor mittemot synagogans huvudingång och på så vis komplettera namnen – men liknande förslag hade redan tidigare avisats. Avsnitt om monumentets tillkomsthistoria baseras på korrespondens, skriftliga intervjuer respektive telefonsamtal med Harry Pommert (Judiska församlingens representant i projektgruppen som ansvarade för monumentets bygge, sedan FFÖs ordförande), Thomas Bab (dåvarande förvaltningschef för Judiska församlingen i Stockholm), John Gradowski (informationsansvarig vid Judiska församlingen), Gabriel Herdevall (arkitekt), och Jakob Ringart (FFÖs ordförande) som fördes mellan senhöst 2009 och ett år framåt. Jag tackar dem alla för deras medverkan.

22 T.ex. finns inte namn på konstnären Willy Gordons många släktingar med som mördades i Lettland och Litauen.

Sivert Lindblom och Gabriel Herdevall, *Glöm oss inte*, Stockholm, 1998. Vid regn ser det ut som om stenarna gråter, som Harry Pommert uttryckte det © Tanja Schult.

Sverige bosatta människor som förlorat släktingar och vänner på kontinenten är alltså större än monumentet visar.

I efterhand kan man konstatera att sedan monumentet väl rests, och alla tidigare motsättningar till trots, är det accepterat och uppskattat av merparten av församlingens medlemmar,²³

23 Intrycket gavs i de många samtalen jag förde under dessa år med människor inom och utanför församlingen. Regelbundet besöks monumentet av många som lämnar

och att monumentet har fått en samlande och identitetsskapande funktion. Den som idag söker sig till den religiösa eller kulturella gemenskapen i Stockholm har svårt att undgå minnet av Förintelsen som manifesteras i namnmonumentet *Glöm oss inte*.²⁴ Minnet av folk mordets offer finns närvarande för den som söker sig till församlingshuset, synagogan eller biblioteket.²⁵ Verkets rent fysiska fakticitet – det väger 70 000 kilo – på denna centrala plats intill synagogan säkerställer att Förintelsen idag och i framtiden kommer att vara en avgörande del av den svensk-judiska identiteten. Detta illustrerar hur minnena inom den judiska minoriteten omförhandlades och hur man insisterade på att dessa minnen skulle bli synliggjorda, få en gestalt – därmed blir erkända, först och främst av den egna gruppen. Det fanns också en längtan att dessa minnen skulle integreras också i (det nya) hemlandet Sveriges kollektiva minne.

små stenar enligt judisk sed. Inga fler större debatter fördes i medier kring verket. Jag har dock inte genomfört en enkätundersökning som vetenskapligt kunde stöda intrycket.

24 Enligt dåvarande bibliotekarien Lars Rajj har enstaka överlevande på väg till biblioteket, efter verkets invigning, vägrat att gå ner i gången med namn på de mördade, då det för dem var för smärtsamt att gå över gatstenarna från det förra gattot i Budapest (se avsnittet "Förintelseminnet tar plats i det offentliga rummet"). Jag tackar Lars Rajj för stöd i samband med artikelförfattandet. En viss förändring har skett i och med att det judiska kulturcentret Bajit invigdes 2016. Det ligger ca 5 minuters gångväg från den Stora Synagogan, på Nybrogatan på Östermalm. Idag är det alltså fullt möjligt för den icke-religiösa juden att undvika synagogan och ändå ta del av judisk kultur. Biblioteket är dock kvar på samma plats.

25 Det finns dock tre aktiva synagogor i centrala Stockholm, vilket medför att även stadens utövande judar trots allt inte behöver passera monumentet.

Minoriteten och majoriteten närmar sig och påverkar varandra

Glöm oss inte är ett monument vars utgångspunkt är de överlevandes sorg och saknad. Men förverkligandet återspeglar också förändringen inom det svensk-judiska minoritetssamhället där de överlevande med tiden fick stor auktoritet i minnesfrågor, samtidigt som deras självkänsla också växte genom det intresse deras levnadsöden fick från officiellt håll, både i Sverige och internationellt. Ett exempel kan illustrera detta: 1995 blev de överlevande som var bosatta i Sverige inbjudna till en minneshögtid, som hölls i Blå Hallen i Stockholms Stadshus, för att markera andra världskrigets slut och befrielsen av koncentrationslägren. Förintelsens betydelse och offrens lidande fick nu ett offentligt erkännande av majoritetssamhällets folkvalda representanter.²⁶

Denna utveckling bekräftas särskilt genom invigningen av *Glöm oss inte*. Stockholmsmonumentet invigdes vid en tid då Förintelsen, inte minst via statsminister Göran Perssons engagemang, kom upp på den politiska agendan i Sverige. *Glöm oss inte* invigdes i september 1998 av kung Carl XVI Gustaf. Kungen hade visserligen också varit närvarande vid andra viktiga högtider i församlingens historia, som t.ex. 100-årsjubileet av synagogan, men hans närvaro tillsammans med statsministern bidrog till att evenemanget fick stor uppmärksamhet i medierna. På så sätt tillskrevs monumentet även viss nationell betydelse (se Lindström 1998: 27). Statsministern var en av talarna och regeringen bidrog till verkets finansiering. Invigningen av

26 Ytterligare ett exempel på hur judiska minnen, och särskilt de som relaterar till andra världskriget och Förintelsen, fick mer uppmärksamhet även från officiellt håll, som t.ex. Nordiska museet, har undersökts av Malin Thor Tureby (2013: särskilt s. 69 och 70.

monumentet är ett exempel på den förändring i svensk minneskultur som ett år tidigare hade manifesterats genom initierandet av Forum för levande historia FLH). Förintelsen var definitivt på väg att få en mer påtaglig och permanent plats i det svenska samhällets kollektiva medvetande.²⁷ Att det var kungen som invigde monumentet och statsministern som höll tal var möjligt eftersom Förintelsen hade tillskrivits en allmänmänsklig betydelse, av relevans också för den icke-judiska majoritetsbefolkningen i Sverige. Deras medverkan bidrog i sin tur till att verket uppskattades i Judiska församlingen och bland andra judar i Sverige.

Det bör dock framhållas att monumentet inte var en följd av Perssons politik. Invigningen symboliserar snarare den satsning på en minneskultur som Persson senare kom att associeras med, men som i själva verket hade en längre förhistoria. Förändringen hade föregåtts av en växande antisemitism, rasism och nynazism i Sverige under 1980- och framförallt 1990-talet (Thor Tureby 2013: 68) samt ett antal publikationer som, i samklang med den internationella utvecklingen, kritiskt ifrågasatte den egna nationens roll under andra världskriget och dess eventuella medansvar för Förintelsen.²⁸ Monumentets startkapital kom från allra första början, 1994, från Stockholms stad och regeringen, båda då borgerliga. Men projektet hade stöd över partigränserna och efter regerings-skiftet bidrog också den socialdemokratiska regeringen till monumentet.

De första ansökningarna för monumentprojektet sammanföll med 50-årsminnet av

27 För FLH se Wagrell 2015. Wagrell arbetar för närvarande på sin doktorsavhandling om denna myndighet.

28 Listan över litteraturen kunde göras lång; här nämns bara tre titlar: Lomfors 2005, Andersson och Tydén 2007, Åmark 2011 ger en utförlig översikt över händelserna och diskuterar den omfattande litteraturen om ämnet.

krigsslutet och befrielsen av koncentrationslägren. Alla riksdagspartier, och i synnerhet Stockholms stad, beviljade generösa bidrag, sammanlagt drygt 2,8 mkr. Tack vare det fördelaktiga ränteläget steg denna summa betydligt under de följande åren. Men de ca 3 mkr var ändå inte tillräckligt för att genomföra projektet. Genom olika Judiska stiftelser, begravnings-sällskapet Hevra Kadisha, privatpersoner inom församlingen samt bidrag från överlevande lyckades man få ihop de resterande ca 2,1 mkr. Judiska församlingen var tydlig med att man inte ville bekosta själva monumentet, men bidrog med ca 800 000 kr för det omfattande markarbetet i samband med monumentbyg-gandet och tog på sig ansvaret för monumentets framtida underhåll.²⁹

Glöm oss inte var inte det första monument över Förintelsens offer som restes i Sverige, inte heller kan det beskrivas som *Sveriges* första Förintelsemonument.³⁰ Dels fanns det, som framgår av del 1, en rad monument som rests tidigare, dels restes alla Förintelsemonumenten, även det i Stockholm, på judiskt ägd mark och på judiskt initiativ, inte på allmän plats ägd av kommunen eller staten. Men merparten av Stockholmsmonumentet är faktiskt finansierat av det svenska majoritetssamhället. Detta är viktigt. Också att verket inte restes på en avlägsen judisk begravningsplats, utan på en central plats i staden där det är tillgängligt för allmänheten visar på att något höll på att förändras. Monumentet är tillgängligt för den icke judiska befolkningen: visningar hålls regelbundet, inte minst för de ca 400 skolklasser som årligen besöker det. I slutet av 1990-talet hade minoritets- och majoritets-befolkningens minnen närmast sig varandra.

29 Enligt telefonsamtal med Harry Pommert 26.9.2010.

30 Som historikern Paul A. Levine felaktigt har påstått (1999: 34). Andra har felaktigt beskrivit verket t.o.m. som "Nordens första monument över förintelsens offer", se Christensen 1998: 6–7.

De olika initiativ som Perssons regering initierade eller finansierade bidrog utan tvivel till att minnet av Förintelsen institutionaliserades. Inte minst det faktum att Forum för levande historia (FLH) 2003 blev en myndighet visar att minnet av Förintelsen har getts en bestående plats i den svenska debatten och minneskulturen. Ytterst intressant i sammanhanget är historikern Jan Sellings resonemang: enligt Selling är FLH – och diskussionerna kring myndigheten – Sveriges egentliga Förintelsemonument (Selling 2010) – och jag tillägger: Sveriges *officiella* Förintelsemonument. Fast det finns många skäl att instämma i Sellings argumentation, ska jag här dock enbart hålla mig till de tredimensionella minnesmärkena i mer traditionell mening.

Men för den här undersökningen är det särskilt intressant att FLH, som samarbetar med överlevande, inte bara har påverkat majoritetssamhället genom utställningar, utbildningar av lärare, skriftserier och seminarier utan också lyckats påverka det svensk-judiska minoritetssamhället. För att illustrera majoritets- och minoritetssamhällets sam- och växelverkan återkommer vi till Georg Spitzmans verk *Till minne av min familj* som presenterades i del 1. Efter många år då verket enbart fanns i den privata sfären visades det 2007 i samband med utställningen *Herr Fransson skottar snö – Sverige och Förintelsen* på Göteborgs Stadsmuseum. Utställningen gjordes på uppdrag av FLH. Spitzman hade kontaktat Judiska församlingen tidigare för att visa sitt verk hos dem, men fick svaret att man inte hade plats för det. Församlingen i sin tur föreslog att verket skulle visas i samband med utställningen *Herr Fransson skottar snö* på Göteborgs stadsmuseum.³¹ Utställningen gav impulsen till att verket ändå blev en del av den Judiska församlingen i Göteborg, så som Spitzman hade

31 Jag tackar Marie Nyberg, intendent vid Göteborgs stadsmuseum, för information om verkets medverkan i utställning och senare placering i församlingshuset.

hoppats. När utställningstiden nådde sitt slut bestämde sig Spitzman för att donera verket till församlingen som nu tacksamt tog emot det. Utställningen och dess publicitet ändrade alltså församlingens inställning. År 2008 fick verket en permanent placering i Göteborgs församlingshus i samband med en minneshögtid vid Kristallnattens 70-årsdag. Verket står i entrén till församlingshuset där den genom åren kunnat ses av många församlingsmedlemmar; en text intill berättar om familjen Spitzmans öde och verkets tillkomst.

Spitzmans verk ger, som vi har sett i del 1, insyn i en enskild individs liv och dennes sätt att hantera förlust och smärta. Men den placeringen den fick 2008 illustrerar mycket mer, nämligen de förändringarna som hade skett inom det svenska samhället och som in sin tur påverkade den svensk-judiska minoriteten. Genom aktörerna FLH och Göteborgs Stadsmuseum fanns det både intresse och resurser för att lyfta fram en överlevandes personliga minnesprocess och sätta den i relation till hur majoritetssamhället förhöll sig till dessa historiska händelser.³² Genom utställningen blev Spitzmans minnen under en viss tid del av Göteborgs stads kommunikativa och kulturella minne. Genom placeringen i församlingshuset blev de en del av församlingens kollektiva minne; en följd av majoritetssamhällets ändrade syn på Förintelsen.

FLH hade från början till uppgift att sprida kunskap om Förintelsen, men fick efter regeringsskiftet 2006 också i uppdrag att uppmärksamma kommunistiska förbrytelser. Som ett belägg för att Förintelsen trots detta fortsätter att fungera som en återkommande

32 Den som vill belysa temat närmare borde förstås ägnar sig mycket mer åt vilka agenter som var drivande i processen, som t.ex. historikern Ingrid Lomfors, projektledare vid Nordiska museet (se Thor Tureby 2013) och chef för Göteborgs stadsmuseum när ovannämnda utställning visades. År 2014 blev hon chef för FLH.

referenspunkt i Sverige kan vi se dåvarande migrationsminister Tobias Billströms deltagande i återinvigningen av Malmös begravningskapell på den gamla judiska begravningsplatsen i oktober 2009.³³ Kapellet hade utsatts för ett brandattentat i januari samma år. Före återinvigningen besökte Billström begravningsplatsen och leddes till flyktinggravarna och Willy Gordons Förintelsemonument från 1949. I återinvigningen sattes samtida antisemitiska angrepp i direkt relation till de historiska förbrytelserna för att påminna om faran av att inte ta dessa brott på allvar. Den av majoritetssamhället valda regeringsrepresentanten uttryckte med sitt deltagande och talet vid ceremonin sin solidaritet med den judiska minoriteten.³⁴ Samtidigt öppnade Billström för möjligheten att väva ihop de olika minnena till en gemensam berättelse. Hans morföräldrar tog 1943 emot en judisk flyktingfamilj från Danmark, trots att de redan hade fem barn. I talet framhöll Billström att morföräldrarnas agerande blev rättesnöret för hans politik. Hans tal hänvisar till den solidaritet med en utsatt grupp som med tiden har blivit del av det svenska samhället. Minoritets- och majoritetssamhällets liv och minnen var och är beroende av varandra,³⁵ något jag avslutningsvis ska återkomma till.

33 Många fler belägg kunde ges. Jag håller mig till ett event som skedde under forskningsprojektets gång, som är relaterat till de minnesmärken jag skriver om och som är av vikt för artikelns viktigaste poäng, nämligen att monument över lyckad flykt och räddning måste ingå då man belyser Sveriges förhållande till Förintelsen.

34 Under de år jag skrev artikeln har Malmös Judiska församling drabbats hårt av hot och attentat och ofta saknat stöd bland de lokala politikerna. Se t.ex. Gudmundson 2010. I samband med Billströms deltagande i återinvigningen spelar det säkert roll att de kommunala maktbärarna var socialdemokrater medan regeringens representant då var borgerlig.

35 Se Billström 2009. Se också Persson 2009.

Förintelseminnet tar plats i det offentliga rummet

År 2005, sju år efter att *Glöm oss inte* hade färdigställts, invigdes *Vägen* som var det första monument över Förintelsen som restes i Sverige på en offentlig plats. Arkitekterna Gabriel Herdevall och Aleksander Wolodarski, som sedan länge hade haft en tanke om att skapa en förbindelse ”mellan det judiska och det svenska”, fick nu tillstånd att öppna det kulturminnesskyddade broräcket. ”Det symboliska stråket”, som de uttryckte det, fick med *Vägen* sin fysiska gestaltning: en direkt förbindelse skapades mellan *Glöm oss inte*, genom Aaron Isaacs gränd och förbi församlingens gård, ut i det offentliga rummet fram till klotet och vidare till Raoul Wallenbergs torg med det under tiden resta Wallenbergmonumentet av Kirsten

Ortved (Lindblom och Herdevall 1999, 15; se också Schult 2009/2012, 237–238). I samband med det växande intresset för Förintelsen hade majoritetssamhället också återfått sitt intresse för de aktörer som hade gjort insatser för att hjälpa judar i slutet av andra världskriget.

Förbindelsen mellan de olika monumenten blir dock inte så tydlig som arkitekterna hade hoppats eftersom Raoul Wallenberggrinden, en del av staketet som omger synagogan mestadels hålls stängd, först och främst av säkerhetsskäl men också därför att en del församlingsmedlemmar inte anser att Ortveds minnesmärke är en värdig hyllning till Raoul Wallenberg. Av detta skäl motsätter de sig den visuella förbindelse som skulle skapas genom *Vägen* mellan monumentet intill synagogan och Kirsten Ortveds minnesmärke över Raoul Wallenberg nära Nybroviken. Kunde grinden hållas öppen

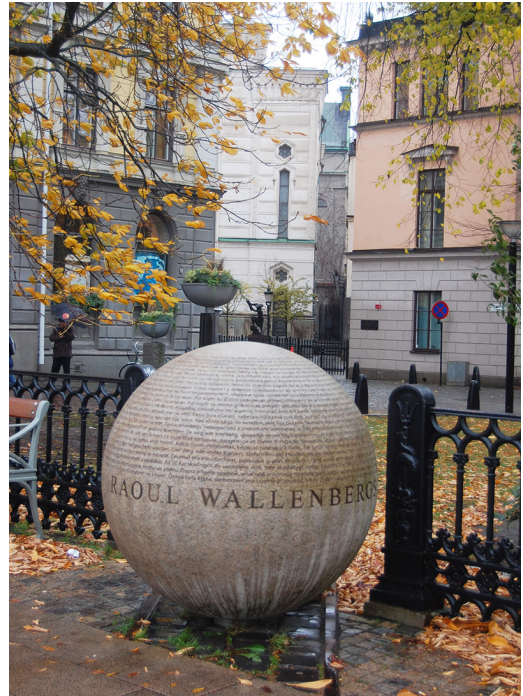
Gabriel Herdevall och Aleksander Wolodarski, *Vägen*, 2005. På bilden till vänster syns den stängda Raoul Wallenberggrinden. Om man går genom porten kommer man direkt till verkets andra del, *Klotet*, placerad intill Raoul Wallenbergs torg med Kirsten Ortveds Raoul Wallenbergs minnesmärke som syns i bakgrunden © Tanja Schult.

oftare skulle förmodligen fler människor blir varse länken mellan det judiska och det svenska och våga sig in på församlingens gård, fram till synagogan och Förintelsemonumentet. Då vore det möjligt för fler att avläsa stadsrummet som ett uttryck för minneskulturen som utvecklats i interaktion mellan minoritet och majoritet, så som det var tänkt av upphovsmakarna.

Vägen belyser hur de olika minneskulturerna hade närmat sig varandra: medan namnmonumentet vid synagogan främst återspeglar sorg och saknad hos en del av minoriteten placerar *Vägen* med sin (till synes föreställande) järnvägsräls³⁶ samt gatstenar från det före detta gettot i Budapest, in sig i en internationellt etablerad Förintelseikonografi. Förintelsens specifika karaktär förnekas inte, offren är de europeiska judarna. Klotets inskrifter finns därför inte enbart på alla de språk som de judiska offren talade utan är också översatta både till svenska och engelska så att även utländska turister kan förstå texten. Samtidigt förbinder det symboliska stråket inte bara minoritetens och majoritetssamhällets Förintelseminne så som det kommer till uttryck i form av monumenten, utan binder också samman två i levande arenor i stadens sociokulturella rum: å ena sidan synagogan med biblioteket och församlingshuset som representerar den judiska minoriteten, och å andra sidan Stockholms populära vardagsrum

36 I själva verket är det inte riktigt räls. Jag nämner det här eftersom frågan om platsernas eller föremålens autenticitet är väsentlig för många när man diskuterar hur minnet av Förintelsen ska bevaras. Både autentisk räls eller vagnar förekommer i olika monument och museer (mest känd är förmodligen United States Holocaust Memorial Museum i Washington), men även symboliska referenser i mer stiliserad form förekommer, t.ex. i Wien vid Aspangbahnhof varifrån de österrikiska judarna deporterades, se Aspangbahnhof 2017 eller Uhl 2016: 242. Det sista exemplet i min artikel använder sig också av symboliken men omskapar den radikalt.

Gabriel Herdevall och Aleksander Wolodarski, *Klotet* som del av *Vägen* med Stockholms Stora Synagogan och Willy Gordons *Flykten med Torah* skymtar i bakgrunden © Tanja Schult.

runt Nybroplan och Berzelii park med flera kultur- och nöjesinstitutioner. För den som tar sig tid att studera de olika monumenten i denna kontext träder omförhandlingarna av historiska minnen tydligt fram: mitt i centrala Stockholm manifesteras minnet av Förintelsen och andra världskriget och med sina uttryck i brons och sten kräver dessa minnen att bli sedda – idag och i framtiden. De avspeglar de omförhandlingar som har skett och vill även uppmana framtida generationer att minnas Förintelsen.

Vägens invigning fick en recensent att utropa ”fullbordat” på *Svenska Dagbladets* kulturdels förstasida.³⁷ Ett sådant uttryck väcker dock viss tvekan. Visst är man frestad att betrakta *Vägen*

37 Holago 2006. kulturdels uppslagssida och s. 5. På Raoul Wallenbergs torg möter vi nu en ansamling av monument relaterat till Förintelsen; detta har jag diskuterat tidigare, se Schult 2009/2012: 254–255.

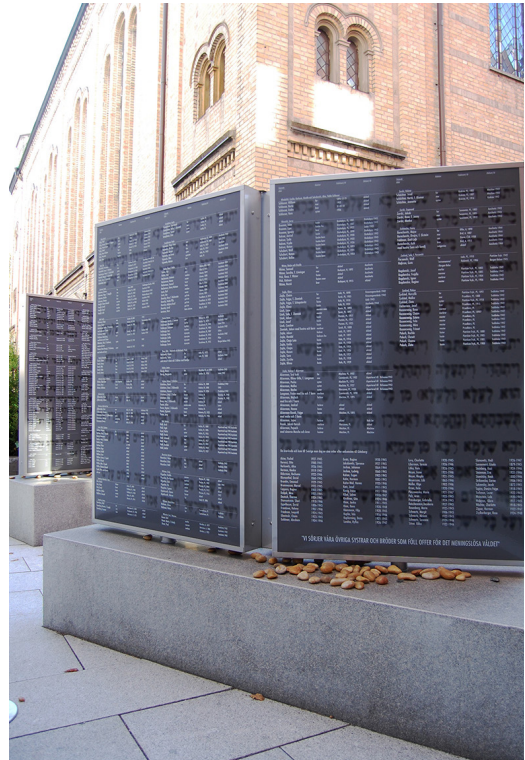
som en lyckad manifestation av att minoritetssamhällets erfarenheter har landat i majoritetssamhällets kollektiva minne. Men när och hur kan minnet av Förintelsen någonsin bli "fullbordat"? Man bör beakta att *Vägen*, det första Förintelsemonumentet i Sverige på offentlig plats (bortsett från *Flyktens* tillfälliga placering framför Dramaten), går tillbaka på ett judiskt initiativ och finansierades av Marcus Storch AB, inte av majoritetssamhället. Marcus Storch, tidigare VD för AGA, var son till Gilel Storch, vars grav togs upp i del 1. Marcus Storch bekostade bland annat Gustav och Ulla Kraitz Wallenbergmonument i New York (1998), som är en indirekt hyllning till Storchs far som var med och valde ut Wallenberg för missionen i Budapest.³⁸ New York-monumentet restes på gatstenar hämtade från det före detta gettot i Budapest. Stenar som blev över bildar idag den 70 m långa *Vägen*.

Med tanke på dess tillkomsthistoria är det då svårt att se *Vägen* som representativ för majoritetssamhällets förhållande till Förintelsen bara för att det finns på en offentlig plats, även om det färdiga monumentet inbjuder till en sådan tolkning. Och det är de fysiska manifestationer som är bestående och kan läsas av och lämnar intryck – medan tillkomsthistorien och finansieringen förblir okända för de flesta av verkens besökare. Men då denna artikel vill ge en mer nyanserad bild av framväxten av minnet av Förintelsen har det varit av vikt att även kartlägga dessa aspekter av tillkomsthistorien.

Förintelseminnet som integrerad del av det svenska kollektiva minnet

Med de sista två exemplen, den här gången från Göteborg och båda från 2009, ser vi återigen ett växelspel mellan minoritet och majoritet, men framförallt hur minnet av Förintelsen på allvar har landat inom majoritetens ansvarsområde.

38 Schult 2009/2012: 205; för Kraitz' monument *Hope* se *ibid.* 203–219.

Namnmonument intill synagogan i Göteborg, 2009 © Tanja Schult.

Kent Karlssons *Mörker, väx morgondag* kan utan tvekan ses som en bekräftelse på att Förintelsen har fått sin plats i det svenska kollektiva minnet. Inte enbart för att det finns på en offentlig plats utan också för att initiativet kom från Göran Johansson (1945–2014), som under 20 års tid var kommunstyrelsens ordförande, Göteborgs starke man. År 2004 träffade Göran Johansson George Braun, som då hade blivit vice-ordförande i Göteborgs Judiska församling. Braun berättade om planerna och rådfrågade Johansson om eventuella finansieringsmöjligheter. Johansson ansåg att minnet av Förintelsen var av relevans för alla göteborgare och ville se ett monument förverkligat på en offentlig plats i centrala Göteborg.³⁹

39 Texten baseras på intervjun med George Braun i Göteborg i slutet av september 2009, och efterföljande korrespondens.

Sörjande äldre	Relation	Födelseort/år	Dödsort/år
Cohen, Henke, f. Kohn			
1944	Kohn, Mayer	far	Strzemieszyce, PL, 1901
	Kohn, Rachel Laja	mor	Łódź, PL, 1902
	Kohn, Zofia	syster	Łódź, PL, 1932
44	Kohn, Maria	syster	Łódź, PL, 1934
1943	Fersicherter, Eliahu	morfar	Fowisz, PL, 1880
	Fersicherter, Machla	mormor	Łowicz, PL, 1884
	Fersicherter-Rozdział, Neuma	moster	Łódź, PL, 1913
	Fersicherter-Rozdział, Mirjam	kusin	Łódź, PL, 1939
	Fersicherter, Marjem	moster	Łódź, PL, 1900
	Dobrzalak, Ewa, med familj	faster	okänd
			okänd
Cytron, Leon			
	Cytron, Filip	far	Warszawa, PL, 1882
	Cytron, Eleonora, f. Wagner	mor	Warszawa, PL, 1886
	Cytron, Adam	bror	Warszawa, PL, 1920
	Cytron, Sabina	syster	Warszawa, PL, 1927
	Wagner, Simon	morbror	Warszawa, PL, 1883
	Cytron, Helena	faster	Warszawa, PL, 1885
			okänd
Davis-Dawidowicz, Ciele			
	Dawidowicz, Isak David	far	okänd
	Dawidowicz, Miriam, f. Borstein	mor	okänd
	Dawidowicz, Hendel, f. Ajzner	hustru	okänd
	Dawidowicz, Moshe	son	Zgierz, PL, 1933
	Dawidowicz, Benjamin	son	Zgierz, PL, 1937
	Glogowski, Zenia, f. Dawidowicz	syster	Zgierz, PL, 1907
	Glogowski, Aron	svägar	okänd
	Dawidowicz, Jossel	bror	Zgierz, PL, 1910/11
	Dawidowicz, Zenek	brorson	1939
	Dawidowicz, Paula	syster	Zgierz, PL, 1920
			Łódź, 1942
			Auschwitz, 1944
			Auschwitz 1944-08-20
			Auschwitz 1944-08-20
			Auschwitz 1944-08-20
			Majdanek 1942
			okänd
			1944
			Auschwitz
			Łódź, 1944
Davis-Dawidowicz, Frymet-Cytko, f. Horn			
	Horn, Mordechaj	far	Piatkowo, PL
	Horn, Ester, f. Minstein	mor	Podgębice, PL, 1885
	Tuziński, Sara Masza, f. Horn	syster	1906-1907
	Tuziński, Mordechaj	svägar	Czestochowa, PL
	Tuziński, Elka Basia	systerdotter	Czestochowa, PL, 1928
	Horn, Wolf David	bror	1908-1909
	Horn, Channa, f. Sztelman	svägerska	Plawno-Radomska, PL
	Horn, Abram Cvi	brorson	Łódź, PL, 1924
	Horn, Zvia	syster	Łódź, PL, 1923
			okänd
Diamand-Stankiewicz, Halina			
	Diamand, Aleksander	far	Lwów, PL, 1874
	Diamand, Eleonora, f. Lazarus	mor	Lwów, PL, 1877
	Lazarus, Fryderyka	moster	Lwów, PL, 1879
	Diamand, Maria	kusin	Lwów, PL, 1907
	Diamand, Wanda		Lwów, 1942

Namnmonument i Göteborg, 2009, detalj. Bilden visar hur namnen är organiserade © Tanja Schult.

Johanssons reaktion mötte dock inte enbart positiva reaktioner inom den Judiska församlingen. Några medlemmar var oroliga för eventuell vandalisering. För att inte riskera att planerna strandade eller att någon skulle känna sig sårad, framförde George Braun idén om två olika monument. Resultatet blev *Namnmonumentet* intill synagogan, på en skyddad plats, finansierat av församlingens medlemmar, judiska fonder och föreningar, och ytterligare ett inte långt därifrån, på Bastionsplatsen, bekostat av Charles Felix Lindbergs donationsfond, vars styrelse är Göteborgs kulturnämnd, och därmed alltså finansierat med offentliga medel. Så även om

impulsen återigen kom från judiskt håll, understryker Johanssons reaktion och kulturförvaltningens engagemang att majoritetssamhället verkligen tagit till sig Förintelsens betydelse.

Namnmonumentet och dess tillkomsthistoria har många likheter med Stockholms monument. Initiativet till det gick dock tillbaka ändå till 1980-talet när dåvarande ordförande Hans W. Levy började samla in namn på överlevande och deras mördade släktingar.⁴⁰ Flera försök rann dock ut i sanden. Det verkar som om uppförandet av Stockholmsmonumentet 1998 blev en uppmuntran att förverkliga Levys idéer om ett namnmonument också i Göteborg. Längtan efter en plats att sörja de sina i närheten av där man bodde fanns även här. Liksom i de andra, tidigare projekten berodde monumentets förverkligande mycket på enskildas engagemang. I Göteborg var en av dessa eldsjälar George Braun.

I jämförelse med monumentet i Stockholm är Göteborgs namnmonument blygsamt både till omfång och i konstnärlig gestaltning. Här finns det 1576 namn.⁴¹ De är organiserade efter samma princip som i Stockholm. Verket påminner om en bok med öppna sidor där texterna på tavlorna är tryckt i en serigrafisk teknik.⁴² Besökarens ansikte och himlens moln speglar sig i tavlorna som rymmer både namnen och Kaddish-bönen för de sörjande.

40 Dessa namnlistor lämnade han senare över till Romuald Wroblewski. Namnen finns med i Stockholmsmonumentet *Glöm oss inte*, enligt e-postmeddelande från Wroblewski till författaren 17.9.2010.

41 Också Borås församlingens medlemmar kunde lämna in namn. I Borås fanns en stor grupp överlevande och de har alltid haft nära förbindelse med Göteborgs församling. Dessutom finns på monumentet även namnen på de flyktingar som kom till Sverige men som dog snart efter ankomsten 1945.

42 Också andra Förintelsemonument har tagit upp bokmotivet, se Thomas Feiger minnesmärke i Wien (som dock finns inomhus), Gedenkstätten nd och Uhl 2016: 240.

Kent Karlsson, *Mörker, väx morgondag*, Göteborg, 2009 © Tanja Schult.

Inte långt ifrån *Namnmonumentet*, på Bastionsplatsen, finns Kent Karlssons *Mörker, väx morgondag*. Vid en första anblick tror man sig konfronterad med välkända motiv ur Förintelseikonografin – räls, skor och en pelare med hoppets lågor. Men vid närmare betraktelse blir man varse att det inte är skor som är avbildade, utan avtryck från skornas insida. Det är människans tyngd, hennes personliga avtryck, som återskapats. Även rälsen avviker från det vanliga framställningssättet. Det är enbart en järnvägsskena som varken är rak eller liggande. I själva verket är det ingen riktig järnvägsskena alls. Järnvägsskenor går inte att böja i den för

kompositionen avsedda radien.⁴³ Men konstnären ville hålla fast vid motivet utan att det skulle vara för likt den verkliga situationen där människorna transporterades i godsvagnar till Förintelseläger. Karlsson valde att forma om objektet till en halvcirkel och lät därför gjuta bitar som sedan svetsades ihop. Halvcirkeln är lite upphöjd från gatstenarna och löper tvärs över en järnvägsplåt som ligger på marken. På insidan av cirkeln står 'skorna' medan på den mycket kortare sidan av syllen, utanför cirkeln, står en spiralformad pelare i grönpatinerad brons som reser sig fyra meter mot himlen. Pelaren är krönt av en knopp bestående av sammanlimmade gröna glasskivor, formad som en låga som lyser i mörkret.⁴⁴

Skor och räls är välkända motiv inom Förintelseikonografin,⁴⁵ men skoavtrycken i Karlssons verk kommer från barn. Barnen uppfattas *per se* som oskyldiga och dessutom ha minst chans att klara sig. Därmed blir barnskorna som motiv representativt för det utsatta läge Europas judar befann sig i på grund av den nazistiska raspolitiken. Barnskorna drar uppmärksamheten till den nazistiska ideologins grymhet som inte skönade ens de mest hjälplösa. Rälsen relaterar till massmordets industriella form. Att använda sig av välkända motiv från Förintelseikonografin

43 Texten baseras på intervjuer med konstnären Kent Karlsson och Cecilia Borgström-Fälth, projektledare vid Göteborgs stads kulturförvaltning, den 25.9.2009 i Göteborg, samt senare korrespondens via e-post, dokument rörande monumentprojektet som "Skissinbjudan för Minnesmärke över förintelsens [sic] offer på Bastionsspetsen i Göteborg", Karlssons skissförslag till tävlingen och några tidningsartiklar, främst i *Göteborgs-Posten*.

44 För fler bilder av verket, en som visar den i sin helhet och en som visar när den lyser i mörkret se Skulpturförbundet.

45 Bland de mest kända minnesmärken som använder sig av skor är Gyula Pauer och Can Togays *The Shoes on the Danube Promenade* från 2005 som finns i Budapest.

Kent Karlsson, *Mörker, väx morgondag*, Göteborg, 2009, detalj © Tanja Schult.

yller en viktig funktion: det har ett igenkänningsvärde. Många människor associerar till Förintelsen när de ser motiv som skor och räls eftersom de så ofta förekommer i konsten, på bokomslag och i andra medier när Förintelsen tas upp. I Karlssons verk är motiven dock inte enbart citat ur Förintelseikonografien utan modifierade, omvandlade till något nytt. Kombinationen av igenkänningsvärde och nyskapande har betydelse. På så sätt kan verket ”läsas av”; men samtidigt innebär det ett irritationsmoment, en tankeställare. Avvikandet från det välkända uppmuntrar till att dröja kvar vid verket – en aspekt som också är av relevans för dem som känner en

viss trötthet inför ämnet Förintelsen och menar att allt redan är sagt.

Hoppets lågor är faktiskt också ett återkommande, om än mindre etablerat motiv i Förintelsemonument. Även i Stockholm fanns tankar om brinnande eld eller rinnande vatten som symboler för fortsatt liv, men idén kunde av kostnadsskäl inte förverkligas. Ändå framkallar just pelaren en viss undran: hur kan ett Förintelsemonument ge uttryck för hopp? För de nästan sex miljoner mördade människorna fanns det inget hopp, deras liv slutade brutalt. Dilemmat upplevdes också av konstnären själv när han försökte bemöta de i skissinbjudan formulerade kraven: ”Är det möjligt att gestalta ondskan och samtidigt nytt liv i en och samma skulptur? Enligt skissinbjudan skall så vara, jag tvivlar på min förmåga men gör ett försök.”⁴⁶

I skissinbjudan efterlystes ett minnesmärke som skulle tillägnas Förintelsens offer (som i brevväxlingen genomgående stavades med litet f), men som samtidigt skulle vara en ”påminnelse om att man kan ta sig igenom de värsta av plågor och skapa nytt liv”.⁴⁷ Att skapa ett minnesmärke över Förintelsens offer och samtidigt över de överlevande som sedan kom till Göteborg och etablerade sina liv där, var en utmaning för konstnären. Denna dubbla uppgift var ett resultat av stadens vilja att tillmötesgå Judiska församlingens behov på bästa möjliga sätt.⁴⁸ Judiska församlingen ville gärna

46 Ur Kent Karlssons skissförslag 12.10.2008.

47 Ur Skissinbjudan, Göteborgs stads kulturförvaltning, undertecknad av Cecilia Borgström-Fälth och Pia Hedström, ansvariga projektledare, Dnr 0158/06 (19.5.2008). Förutom Karlsson blev Maria Miesenberger och Kajsa Mattas inbjudna att lämna in ett förslag.

48 Trots meningsskiljaktigheterna angående texten är Judiska församlingens medlemmar över lag nöjda med samarbetet med staden och med monumentet. Framförallt verkets pedagogiska potential uppskattas och visningar av monumentet genomförs regelbundet.

se ett Förintelsemonument där de överlevande som kom till Göteborg stod i fokus: ”Tragiska omständigheter förde dem till Göteborg men här blev de kvar och skapade ett nytt liv med barn och barnbarn. Deras liv och upplevelser blev således en del av Göteborgs historia. Vår ambition är att ihop med Göteborgs kommun skapa ett minnesmärke för denna grupp.”⁴⁹ De överlevandes längtan efter bekräftelse för sin sorg och saknad bejakades av församlingen och respekterades av stadens representanter som var angelägna att bemöta minoritetens önskemål. De överlevande hade blivit en del av det svenska samhället och Förintelsen allmänt erkänd som en brytpunkt i historien. Majoritetssamhället var nu berett att ta emot de överlevandes erfarenheter, ge dem en plats i det offentliga rummet och bekosta verket.

Kent Karlssons skulpturala verk lyckas uppfylla skissinbjudans dubbla uppgift. Verket är både en påminnelse om folk mordets fasor men – liksom Gordons monument från 1949 (del 1) – också en manifestation för tron på livet, något som verkets poetiska titel, *Mörker, väx morgondag*, ger tydligt uttryck för. Men i motsats till Gordons monument saknas hänvisningar till det judiska eller staten Israel som skäl för ett fortsatt hopp, där morgondagen, framtiden, anropas för att övervinna nattens, historiens, mörker. Liksom i *Vägen* möter vi i Kent Karlssons minnesmärke en aspekt som blir alltmer kännetecknande, både internationellt och i Sverige, för minnet av Förintelsen, nämligen en universalisering av folk mordet som ofta medför generaliseringar.⁵⁰ Karlssons monument kan ses som ett typiskt exempel på vad internationaliseringen av Förintelseminnet medför: å ena sidan finns

en insikt om att folk mordet är relevant för alla människor men å andra sidan, med tidsavståndet och den geografiska distansen till de orter där förbrytelseerna skedde, förlorar folk mordet till viss del sin specifika karaktär. Förutom placeringen på Bastionsplatsen, med synagogan inom synhåll, finns det ingen lokal förankring och inget specifikt judiskt i verket.

Denna tendens mot generalisering, träder tydligast fram i texten på den skylt som sitter monterad på en bänk intill verket. Texten hade trots allt varken fått konstnärens eller församlingens godkännande utan är egenmäktigt författad av anställda vid Göteborgs stad. Men nu finns den som en introduktion eller förklaring till verket. Det är tydligt att texten är ett resultat av en politisk kompromiss där man var angelägen om att inte utesluta någon offergrupp. Visserligen nämns det nazistiska folk mordet på de sex miljoner judarna som utgångspunkt för monumentet, men sedan följer en påminnelse om att också andra blev offer för de nazistiska förföljelserna, såsom romer, Jehovas vittnen, homosexuella och andra människor i Östeuropa. Offergrupper i Västeuropa utelämnas dock. Texten slutar med uppmaningen att vi genom verket aldrig ska *glömma dem som drabbades av detta vansinne under denna onskans tid*. Men detta vansinne hade ett system och denna ondska var en konsekvens av människors agerande. Som är allmänt känt, används begreppet Förintelsen eller Holocaust inte på samma sätt av alla för att beteckna just folk mordet på de europeiska judarna; ofta inkluderas även andra grupper som fallit offer för den nazistiska politiken och krigsföringen, som i denna text.⁵¹ Förintelsen blir mer och mer en symbol för mord på oskyldiga, förföljda människor, medan de specifika tanke-mönster som låg till grund för förföljelserna och förintandet av judar 1933–1945 ej nämns. Texten och verket bär på ett universellt budskap, att aldrig glömma de oskyldiga som föll offer för

49 Ur brevet från Judiska församlingen i Göteborg till Göteborgs kommunfullmäktige 2.3.2007.

50 Detta har undersökt i många av publikationer. En av de första som har skrivit om det är Peter Novick (1999, 2000); se också Eckel och Moisel 2008.

51 För en begreppsdiskussion se Bruchfeld 2008.

ondska, mensamtidigt en tilltro till livet trots allt. Är detta vad som finns kvar av Förintelseminnet när det äntligen har fått utrymme i folkhemmets multikulturella samhälle?

Avslutande reflektioner

Sammantaget speglar de olika monumenten ett skiftande, men ihållande behov hos i Sverige bosatta överlevande och deras barn som kommit till landet i slutet av eller efter kriget och blivit en del av det svenska samhället, om än inte alltid en del av en judisk församling. De ville ha en plats att sörja på och att deras lidande skulle erkännas som ett identitetsskapande element inom den grupp de var en del av och i det samhälle de levde i. De olika Förintelsemonumenten illustrerar hur minoritets- och majoritetssamhällets minne långsamt närmar sig varandra. Framförallt på grund av de överlevandes engagemang har Förintelsen varit en konstant referenspunkt i det judiska minoritetssamhället. Så småningom har folkmordet också i majoritetssamhället blivit en viktig referenspunkt som så sent som på 1990-talet, inte minst genom grundandet av FLH, tagits som utgångspunkt för att värna om demokrati och förmedla vikten av mänskliga rättigheter.

Det är dock viktigt att framhålla att majoriteten och minoriteten inte har identiska minneskulturer. Den 27 januari, sedan 1999 en nationell minnesdag i Sverige för att minnas befrielsen av Förintelselägret Auschwitz-Birkenau, uppmärksammas både i minoritets- och majoritetssamhället. Båda uppmärksammar också den 9 november (Kristallnatten). Men judarna har fler datum då de minns Förintelsen. Både *Glöm oss inte* i Stockholm och *Namnmonumentet* i Göteborg invigdes dagen före Yom Kippur, försoningsdagen, som infaller årligen, vanligen i slutet av september. Viktigt för en del judar, framförallt de överlevande och inte minst de från Polen, är Yom Hashoah, den officiella israeliska minnesdagen för Förintelsens offer,

som uppmärksammas den 27 Nissan (i april eller maj, beroende på år), åtta dagar före Israels självständighetsdag och som är kopplad till Warszawas gettoup pror.⁵²

Avslutningsvis bör det framhållas att ett ensidigt fokus på Förintelsemonument kan ge ett felaktigt intryck av hur majoritetssamhällets förhållande till Förintelsen har sett ut under de senaste 65 åren. Förintelsemonumenten kan förmedla bilden av att majoritetssamhället i decennier inte alls tagit upp folkmordet för att sedan, pressat av den internationella utvecklingen, ägna den uppmärksamhet. Det måste understrykas att monumentgenren är mindre lämpad för att ta upp aspekter som t.ex. (moralisk) skuld, medansvar, dåligt samvete eller ekonomiska förbindelser med Hitler-Tyskland – aspekter som tagits upp i många andra genren och medier både under och efter kriget. Dessa röster speglar förstås enskilda individers syn eller också återger de tendenser i samhället, inte en officiell svensk politik, men dessa röster fanns och finns det gott om.⁵³

Ett Förintelsemonument beställt och helt finansierat av den svenska staten finns ännu inte; med tanke på Sveriges roll under andra världskriget skulle det också vara svårt att motivera ett sådant verk. Under andra världskriget hade Sverige en särställning som icke-krigförande, icke-ockuperat land, med en liten judisk minoritet som förskonades från folkmordet. Under

52 Före detta överrabbin Morton Narrowe minns att Yom Hashoah gudtjänster hade etablerats i Stockholm 1965 när han kom till Sverige. Intresset avtog under åren men ändå fortsatte man arrangera minnesceremonier den dagen. Enligt e-postmeddelande till författaren från Morton Narrowe 20.9.2010.

53 Inom ramen för mitt Riksbankens Jubileumsfond-finansierade forskningsprojekt (2009–2012) har jag kunnat lokalisera fler än 100 konstnärer som tagit upp Nazityskland, andra världskriget och/eller Förintelsen i ett hundratals verk.

kriget kom tiotusentals flyktingar, främst från Finland. Framförallt i slutet och direkt efter kriget kom judiska flyktingar. Medan merparten senare återvände till sina hemländer eller transmigrerade till USA, Kanada eller Israel, blev flera tusen kvar i landet. ”Mer än hälften av Sveriges ca 13 000 judar bestod nu [i början av 1950-talet] av invandrare som kommit sedan 1933” skriver historikern Mattias Tydén (1995: 17). Dessa invandrare, överlevande från Förintelsen, blev den drivande kraften bakom de olika Förintelsemonument som finns i Sverige idag.

Som artikeln visar var det i första hand de överlevande med egna erfarenheter från kriget och folk mordet som stod bakom monumentprojekten. Om man vill belysa majoritetssamhällets förhållande till Förintelsen är det därför konsekvent att fråga: vilka var de specifika svenska erfarenheterna av Förintelsen, och gav man uttryck för dem i form av monument (eller på andra sätt)? Sverige blev, om än sent och först efter de allierades påtryckningar och i internationellt samarbete, det enda landet i Europa som aktivt bidrog till att judar kunde räddas, först från grannländerna Norge och Danmark 1942 och 1943, men sedan också långt utanför landets gränser, i Ungern och Tyskland. Här åsyftas förstås den svenska legationens och War Refugee Boards räddningsarbete i Budapest 1944–1945 och de vita bussarna våren 1945. Sveriges positiva insatser finns huggna i sten, också av enskilda: exempelvis har Torgny Segerstedt, som riktade skarp kritik mot Nazityskland under kriget, fått en relief (1946) samt ett monument i Vasaparken i Göteborg (1955). Folke Bernadotte och Raoul Wallenberg hyllades med ett flertal monument, främst från 1990-talet och framåt.⁵⁴ På initiativ av FLH genomfördes 2005 skolprojektet *På denna plats* som skulle synliggöra de tio judiska flyktingbarn som kom

54 De senare har författaren studerat utförligt i Schult 2009/2012.

till Melleruds kommun i Dalsland under andra världskriget (Mellerudspromenaden).

Av stor vikt i sammanhanget är de monument som restes över båtflyktingar som räddades hösten 1943 från Danmark till Sverige, och som fick sina högtidliga invigningar: Harald Isensteins i Helsingborg (1945), Bror Marklunds i Sibbarp utanför Malmö (1950) samt Gustav och Ulla Kraitz i Ramlösa (2010).⁵⁵ I Höganäs finns sedan 2003 Kerstin Ahlgrens *The Helping Hand* till minne av stadens mottagande av båtflyktingarna år 1943 (Følners 2011: 244–245). Dessa monument är av särskilt intresse eftersom de belyser genuint svenska erfarenheter av Förintelsen: svenska monument kan – i motsats till monument i Tyskland eller Polen – berätta om lyckad flykt och räddning av människor som dock var *potentiella offer* för nazisternas politik (begreppet använde jag i en tidigare artikel där jag utvecklar resonemanget vidare, Schult 2016a). Det var tack vare de lyckade räddningsaktionerna över Öresund som dessa omkring 7000 människor – nästan lika många som återfinns i *Glöm oss inte* –, 95 procent av de danska judarna inte behöver räknas in bland folk mordets offer.⁵⁶ Exempler visar att ett ensidigt fokus enbart på det som vi idag – mer än sju decennier efter krigsslutet och när Förintelsen är erkänd referenspunkt i historien – avser med begreppet Förintelsemonument lämpar sig föga för att ge en rättvis bild av hur de olika aktörerna i majoritetssamhället förhållit sig till Förintelsen och minnet av den.⁵⁷ Om man vill undersöka

55 Kraitz monument i Ramlösa minns de båtflyktingar från Danmark, men också de före detta koncentrationslägarfångarna som kom 1945 med de vita bussarna samt flyktingar som kom efter revolten i Ungern 1956.

56 Siffrorna över antal räddade judar från Danmark varierar, jag stöder mig på Sofie Lene Bak (2001).

57 In min artikel (Schult 2016a, särskilt s. 278–284), framhäver jag vikten av att frigöra sig från dagens förstäelse av Förintelsen och

detta närmare måste även hänsyn tas till andra monument och andra genrer. ■

Art historian **Tanja Schult**, Associate Professor at the Department of Culture and Aesthetics, Stockholm University, teaches Art History and Visual Studies. Together with Diana I. Popescu she works on the research project *Making the Past Present: Public Perceptions of Performative Holocaust Commemoration since the Year 2000* (financed by Swedish Research Council). Schult is the author and co-editor of several books and articles, e.g., *A Hero's Many Faces: Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments* (2009/2012), and *Revisiting Holocaust Representation in the Post-Witness Era* (Palgrave 2015).

Referenser

- Andersson, Lars M. och Mattias Tydén, 2007. *Sverige och Nazityskland. Skuldfrågor och moraldebatt* (Stockholm, Dialogos).
- Aronowitsch, Erika, 2002. "Att dansa på lina. Funderingar av chefen för Judiska Museet i Stockholm" i *Udsyns* temanummer *Spor*.

dess etablerade formvokabulär – något som präglar Bjarke Følner's annars utmärkta artikel "Memorials and memorial culture" (2011). Følner tar upp monument över båtflykten och Förintelsemonument i Danmark mellan 1945 tills efter millennieskifte. De danska erfarenheterna var dock radikalt annorlunda än de svenska: Danmark var okuperad; 53 danska judar dog i Theresienstadt (Følner 2011: 266, not 296); några danska judar tvingades till flykt och några dog under flykten. Svenska judar däremot hotades inte av deportationen. Med växande tidsavstånd och vikten minnet av Förintelseminnet har fått internationellt är det få forskare som mer differentierat belysa de enskilda ländernas genuina erfarenheter. Detta är dock av vikt om man vill förstå de synliga manifestationer av minneskulturen under en viss tidpunkt, t.ex. omnämnande eller utelämnade av faktumet som att offren var judar – som Følner (s. 215) beklagar men jag förstår mot sin historiska kontext: alla visste ändå vem offren var, se del 1, s. 11.

Jødiske aftryk i dansk og svensk samtidskunst (17) 3, s. 49–51.

- Aspangbahnhof, 2017. "NS-Mahnmal auf Aspangbahnhof eröffnet", 7.9.2017, Österreich ORF hemsida, <<http://wien.orf.at/news/stories/2864564/>> (läst 17.9.2017).
- Bak, Sofie Lene, 2001. *Jødeaktionen oktober 1943. Forestillinger i offentlighed och forskning* (Köpenhamn, Saxo).
- Billström, Tobias 2009. Billströms tal vid återinvigningen av Judiska begravningskapellet i Malmö från den 14.10.2009, Regeringskansliets hemsida, <<http://www.sweden.gov.se/sb/d/7621/a/133611>> (läst 10.8.2010; inte längre tillgänglig).
- Bruchfeld, Stéphane, 2008. "År det dags att göra sig av med 'Förintelsen'? Reflektioner kring ett begrepp" i *En problematisk relation? Flyktingpolitik och judiska flyktingar i Sverige 1920–1950*, utg. Lars M. Andersson och Karin Kvist Geverts, *Opuscula Historica Upsaliensia* 36 (Uppsala, Uppsala universitet), s. 31–70.
- Christensen, Lis Højer, 1998. "Kungen skänkte värdighet åt invigningen av monumentet över Förintelsens offer", *Tachles* 7, s. 6–7.

The Memory of the Holocaust in Sweden (Förintelseminnet i Sverige) • This article builds on and refers to Part 1, which ends with a presentation of the monument 'Do not forget us', erected in 1998 next to Stockholm's Great Synagogue. Part 2 begins with an analysis of the long, complex history of the work. This analysis allows more general conclusions to be drawn on how the painful memories of the Holocaust were renegotiated within the Jewish minority in Sweden. While the construction of the Holocaust Monument by the late 1990s was the result of the involvement of the Swedish minority, a change occurred in the mid-1990s: the minority and majority societies grew closer; the Holocaust came to be widely recognised as an important reference point in history and is perceived as relevant to all people in Sweden. This in turn led to support for the raising of monuments and participation in monument initiatives by representatives from outside the Jewish minority, and since the turn of the millennium Holocaust monuments have been erected on public land and on the initiative of the official authorities. By means of monuments raised in Stockholm and Gothenburg between 1998 and 2009, the conflicted pathway to the memory of the Holocaust has become an important part of Swedish-Jewish identity, and the memory of the Holocaust has gradually been integrated into the collective memory of the majority population.

- Eckel, Jan och Claudia Moisel, 2008. *Universalisering des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive* (Göttingen, Wallstein).
- Freudenthal, Peter, 1996. "Placeringen är fel", *Dagens Nyheter* 4.2.1996.
- Følner, Bjarke, 2011. "Memorials and memorial culture" i *Nothing to Speak of*, utg. Sofie Lene Bak (Köpenhamn, Danish Jewish Museum), s. 215–270.
- Gedenkstätten, nd. "Gedenkstätte im Stadttempel Wien", Israelitische Kultusgemeinde Wiens hemsida, <<https://www.ikg-wien.at/gedenkstaetten/>> (läst 26.7.2017).
- Glöm oss inte. *En bok om Förintelsen och minnesmonument i Stockholm* (Stockholm, Hillelförlaget, 1999).
- Gudmundson, Per, 2010. "Är vänsterns retorik farlig för Malmös judar", *Svenska Dagbladet* 4.8.2010.
- Hansson, Svante, 2004. *Flykt och överlevnad. Flyktningverksamheten i Mosaiska församlingen i Stockholm 1933–50* (Stockholm, Hillelförlaget).
- Holago, Ulkü, 2006. "Väg håller minnet vid liv", *Svenska Dagbladet* 14.6.2006.
- Judisk krönika* 6(1) (1984), s. 10.
- Judisk krönika* 55(2) (1987), s. 31.
- Kuttenberg, Eva, 2007. "Austria's topography of memory: Heldenplatz, Albertinaplatz, Judenplatz, and beyond", *The German Quarterly* 80(4), s. 468–491.
- Levine, Paul A, 1999. "Att bevara minnet av Förintelsen – en omdebatterad angelägenhet" i *Glöm oss inte. En bok om Förintelsen och minnesmonument i Stockholm* (Stockholm, Hillelförlaget).
- Levy, Daniel och Nathan Sznajder, 2001. *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*, utg. Ulrich Beck (Frankfurt/Main, Suhrkamp).
- Lindblom, Sivert och Gabriel Herdevall, 1999. "Minnesmonumentet. Avskilt och öppet" i *Glöm oss inte* (Stockholm, Hillelförlaget), s. 15.
- Lindström, Jan, 1998. "De som levde – men inte tilläts överleva", *Expressen* 28.9.1998.
- Lomfors, Ingrid, 2005. *Blind fläck. Minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpinsats i Nazityskland 1945* (Stockholm, Atlantis).
- Meisels, Stefan, 1996. "Att förvanska verkligheten, 1" samt "Att förvanska verkligheten, 2", *Judisk krönikas Magasinet* 2, s. 42–43.
- Mellerudspromenaden. "Mellerudspromenaden", <<https://www.mellerud.se/media/128540/mellerudspromenaden.pdf>> (läst 27.7.2017).
- Narrowe, Morton H., 1996. Insändare till *Dagens Nyheter* 18.2.1996.
- Neuman, Ricki, 1996. "En helt vanlig judisk vecka", *Judisk krönika* 2, s. 9–10.
- Novick, Peter, 1999. *The Holocaust in American Life* (Boston, Houghton Mifflin).
- 2000. *The Holocaust and Collective Memory: The American Experience* (London, Bloomsbury).
- Persson, Andreas, 2009. "Kurage tema när kapellet öppnade", *Sydsvenskan* 15.10.2009.
- Ringart, Jakob, 1999. "Om namnmonumentet och dess förverkligande" i *Glöm oss inte* (Stockholm, Hillelförlaget), s. 10–12.
- Rudberg, Pontus, 2015. *The Swedish Jews and the Victims of Nazi Terror, 1933–1945* (Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis).
- Rung, Daisy Balkis, 1995. "Vår tids främste moderne skulptör i Sverige", *Judisk krönikas Magasinet* 6.
- Schult, Tanja, 2009/2012. *A Hero's Many Faces: Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments* (Basingstoke/New York, Palgrave Macmillan).
- Schult, Tanja, 2013. "Susanne, Eva och Anna Berglind. Två konstnärsgenerationer och Förintelsens trauma" i *Från sidensjalar till flyktingpolitik. Judarna i Sverige. En minoritets historia*, utg. Lars M. Andersson och Carl Henrik Carlsson, *Opuscula Historica Upsaliensia* 50 (Uppsala, Uppsala universitet), s. 195–238.
- 2016a. "Frühe Holocausterinnerung in Schweden. Denkmäler für Ermordete und Gerettete" i *Als der Holocaust noch keinen Namen hatte. Zur frühen Aufarbeitung des NS-Massenmords an Jüdinnen und Juden*, utg. Regina Fritz, Béla Rásky och Éva Kovács (Wien, New Academic Press), s. 263–284.
- 2016b. "Gestaltningen och etablering av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk Judaistik – Scandinavian Jewish Studies* 27(2), s. 3–21, <<https://ojs.abo.fi/ojs/index.php/nj/article/view/1416>> (läst 20.7.2017).
- 2017 [november]. "From stigma to medal of honour and agent of remembrance: Auschwitz tattoos and the generational change" i *Entangled Memories: Remembering the Holocaust in a Global Age*, utg. Marius Henderson och Julia Lange (Heidelberg, Winter Verlag).
- Selling, Jan, 2010. "'Levande historia' als schweedisches Mahnmahl. Von der Vergangenheits-

- zur Geschichtspolitik" i *Ideengeschichte als politische Aufklärung. Festschrift für Wolfgang Wippermann zum 65. Geburtstag*, utg. Stefan Vogt *et al.* (Berlin, Metropol), s. 539–567.
- Sjögren, Karin, 2001. *Judar i det svenska folkhemmet. Minne och identitet i Judisk krönika 1948–1958* (Eslöv, B. Östlings bokförlag, Symposion).
- Skulpturförbundet nd. "Mörker, Väx Morgondag – Kent Karlsson", Skulpturförbundets hemsida, <<http://www.skulptorforbundet.se/uppdrag/morker-vax-morgondag>> (läst 20.7.2017).
- Tarschys, Rebecka, 1996. "Fortsatt strid om judiskt minnesmärke", *Dagens Nyheter* 14.1.1996.
- Thor Tureby, Malin, 2013. "To hear with the collection: the contextualisation and recontextualisation of archived interviews", *Oral History* 41(2), s. 63–74.
- Tydén, Mattias, 1995. "Judiska invandringar i svensk historia" i *6 tusen av 6 miljoner. Ett requiem*, utg. Romuald Wroblewski (Stockholm, Reproprint AB), s. 7–23.
- Uhl, Heidemarie, 2016. "From the periphery to the center of memory: Holocaust memorials in Vienna", *Dapim: Studies on the Holocaust* 30(3), s. 221–242.
- Wagrell, Kristin, 2015. "Cosmopolitan memory in a national context: the case of the 'Living History Forum' i *Revisiting Holocaust Representation in the Post-Witness Era*, utg. Diana Popescu och Tanja Schult (New York/Basingstoke, Palgrave Macmillan), s. 272–287.
- Young James E., 1993. *The Texture of Memory: Holocaust Memorials and Meaning in Europe, Israel and America* (New Haven, Yale University Press).
- Åmark, Klas, 2011. *Att bo granne med ondskan. Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm, Bonniers).